

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 3 2011 | ÅRGÅNG 15

Bokförlaget THALES

JOHN STUART MILL brukar allmänt beskrivas som en av den moderna liberalismens grundare. I hans bevarade brev och andra texter är det dock mycket ovanligt att han använder ordet »liberal» om sig själv. Genom att studera hur han karakteriserade sin egen politiska ståndpunkt får vi en intressant belysning av hans ställningstaganden till sin samtids politiska rörelser.

Radikalen Mill

MILL FÖDDES IN i den radikala politiska rörelse där hans far hade en central roll. I en av sina tidigaste tidningsartiklar, skriven 1823 när han var sjutton år gammal, beskrev han sig själv som »vän av en radikal reform av underhuset». ¹ Under 1830-talet fortsatte han att beskriva sig själv som radikal, ² och vid ett tillfälle rentav som en av »visionärerna, utopisterna, radikalerna». ³ I ett brev skrivet 1837 sade han sig vara ovillig att kandidera till underhuset eftersom han inte ville ge upp sina »spekulativa strävanden» för »ställningen som radikal ledamot av detta kommande parlament.» ⁴

Vid minst tre tillfällen definierade han termen »radikal». År 1833 skrev han på följande sätt i en recension:

Vår författare är en radikal i ordets bästa bemärkelse, d.v.s. han är fiende till alla institutioner och sedvänjor som gör en del av mänskligheten oskyddat beroende av den andra delens barmhärtighet; oavsett om det är svarta som ställs under vita, katoliker under protestanter, samhället i stort under herrar och röstköpare, medel- och arbetarklassen under överklassen, arbetarklassen under medelklassen eller (ett säkrare kännetecken på principfast radikalism än alla de övriga) kvinnor under män. ⁵

Det torde vara uppenbart att det han här kallade radikalism i »ordets bästa bemärkelse» var den radikalism han själv omfattade. I sin essä om Bentham, skriven fem år senare, beskrev han radika-

lerna som de som såg att »den numeriska majoriteten är överallt orättvist förtryckt, överallt tyranniserad eller i bästa fall försummad av regeringar» och som sökte få ett slut på dessa orättvisor »(bland annat) genom att ge majoriteten större politisk makt». ⁶ I ett brev skrivet i oktober 1839 definierade han radikaler som »människor som vill genomföra förändringar som går längre än vad Whigs eller Tories skulle gå med på, särskilt vad gäller att vidga det representativa systemets bas». ⁷ Givet dessa definitioner kan det inte råda något tvivel om att när Mill beskrev sig själv som radikal syftade han till sitt engagemang för en radikal utvidgning av rösträtten.

När han skilde mellan olika riktningar inom den radikala rörelsen använde han ofta termerna »extrem» och »moderat». I ett brev år 1837 till Aristide Guilbert, Pariskorrespondent för *Westminster Review* som han redigerade, skrev Mill: »Jag ingår i det extrema partiet även om jag aldrig skulle gå så långt som Roebuck». ⁸ (Ordet »parti» användes vid denna tid för att beteckna en politisk inriktning eller rörelse, oavsett om den var formellt organiserad eller inte. John Arthur Roebuck var en radikal parlamentsledamot.) Men i allmänhet beskrev han sig själv som anhängare av den moderata riktningen inom radikalismen. År 1838 hoppades han på »bildandet av ett effektivt parti av moderata radikaler, med vår tidskrift som sitt organ». ⁹ Tre år senare skrev han till den radikale journalisten Albany Fonblanque om »det moderata radikala parti och den radikala ministär som jag så starkt önskat» men som inte hade kommit till stånd. ¹⁰ Vid ett annat tillfälle använde han epitetet »avancerad» till synes som synonym för »moderat» med hänsyftning på sin egen radikalism; om ett radikalt parti skulle bildas kunde han »bara gå med i ett sådant parti som en representant för mer avancerat radikala uppfattningar än de genomsnittliga uppfattningarna i partiet». ¹¹

Men Mill var ingen fraktionspolitiker. År 1838 skrev han till journalisten Albany Fonblanque att »själv söker jag det radikala partiet där det finns, inte där det *inte* finns, och eftersträvar att bygga på den allmänna radikala opinionen i landet». ¹² Några månader senare skrev han till författaren Edward Lytton Bulwer:

Sedan radikalerna blev tillräckligt många för att bilda ett parti har jag aldrig haft någon annan uppfattning om praktisk politik än att den måste bygga på *hela* den radikala opinionen, från Whig-radikalerna som den ena ytterligheten till Benthamiterna och de mera resonabla och praktiska inom arbetarklassen som den andra. Ända sedan reformakten [1832] har jag så långt jag haft möjlighet försökt att stimulera alla grupper av radikaler i parlamentet till att bilda en sådan union [...].¹³

Från 1850-talet och framåt använde Mill endast sällan termen »radikal». Detta var förmodligen en återspeglning av allmänna förändringar i det politiska språkbruket. I sin självbibliografi beskrev han dock sig själv som radikal i skrivande stund, d.v.s. år 1870.¹⁴

En demokrat med vissa reservationer

NÄR MILL I sin självbiografi talade om sig själv som radikal kallade han sig också demokrat. I ett ofta citerat avsnitt tackade han sin hustru Harriet Taylor vars inflytande hade hindrat honom från att »alltför mycket förändra mina ursprungliga åsikter» vilket kunde ha lett till att han blivit »en mindre konsekvent radikal och demokrat än jag är».¹⁵ Han använde samma fras då han beskrev sig själv som »radikal och demokrat för Europas och i synnerhet för Englands del» vid tidpunkten för Julirevolutionen i Frankrike år 1830¹⁶ och då han betecknade sin *London and Westminster Review* som »en radikal och demokratisk tidskrift»¹⁷. I ett brev skrivet år 1837 beskrev han sig själv som en av »demokratins vänner»¹⁸, och år 1857 refererade han till historikern Nicolas Villiaumés åsikter som »avancerade demokratiska uppfattningar vilka jag fullt ut delar»¹⁹. I ett tal om rösträttsfrågan i underhuset i juli 1867 talade han om »oss demokrater» och hänvisade till »de starkt demokratiska uppfattningar som jag har hyst under många år».²⁰

Men vid flera tillfällen distanserade han sig från demokratin. Så var t.ex. fallet i ett brev skrivet år 1836 till Edward Lytton Bulwer som han försökte övertala att skriva för *London and Westminster Review*:

Tidskriften bör inte representera radikalism utan neoradikalism, en radikalism som inte är demokrati, inte bigott anslutning till vissa styrelseformer eller en viss typ av institutioner. Denna inställning bör kallas radikalism endast i det avseendet att den inte tar lättvindigt på det som är fel eller väljer kompromissernas väg, utan går till roten med det onda.²¹

(Detta förefaller också vara den enda text där han uttryckte reservationer mot radikalismen.) I ett annat brev, skrivet 1837, beklagade han att demokratiska idéer hade fått fotfäste på Irland:

Själv har jag alltid förespråkade en gedigen despotism – att styra Irland på samma sätt som Indien. Men det är inte görligt. Den demokratiska andan har vunnit allt för mycket insteg där, alltför mycket i förtid.²²

År 1842 korresponderade han om möjligheten att ge ut en samling av sina egna texter från de senaste åtta till tio åren. Då uttryckte han farhågan att hans uppfattningar »särskilt i de senare texterna» kunde uppfattas som »tämmligen anti-demokratiska, rentav i så hög grad att många av radikalerna har tagit anstöt».²³

Mills reservationer gentemot demokratin måste förstås mot bakgrund av hur begreppet demokrati uppfattades vid denna tid. I skarp kontrast till det sena 1900-talets föreställning om demokrati som en nästan universellt omfattad idé, var demokrati vid denna tid ännu en extrem ståndpunkt, förespråkade av socialister och arbetarklass och ett fåtal andra radikaler, men förkastade av de dominerande konservativa och liberalerna.²⁴ Trots att Mill förordade en radikal utvidgning av rösträtten, delade han inte alla de uppfattningar som företrädades av chartisterna, den stora demokratiska rörelsen i Storbritannien. Han distanserade sig från vad han kallade »de metafysiska radikalerna, som inte omfattar demokratin principer som medel för en god styrelse utan som följsatser från någon överklig abstraktion som »naturlig frihet» eller »naturliga rättigheter»». I stället såg han sig som en av de »filosofiska radikalerna», nämligen »de som inom politiken tillämpar filosofers gängse praxis – d.v.s. när de diskuterar medel börjar de med målet och när de önskar

uppnå effekter tänker de i termer av orsaker.»²⁵ Han ansåg inte demokrati vara lämpat för ett land på Indiens utvecklingsstadium,²⁶ och år 1835 skrev han med hänvisning till Storbritannien:

Som väl är behöver frågan inte bli föremål för ett snabbt beslut. Många viktiga saker måste ännu göras innan den allmänna rösträtten ens allvarligt kan föras in i diskussionen, och den kommer troligen aldrig att föras in förrän den har föregåtts av sådana förbättringar i den allmänna utbildningen som kommer att kraftigt minska de farhågor som nu hyses om den... Ingen vill förneka att vi bör pröva oss fram försiktigt, och noga granska konsekvenserna av varje utvidgning av rösträtten innan vi vågar oss på en ny.²⁷

Mill bekymrade sig mer om skyddet för minoriteter än vad de flesta arbetarradikaler verkar ha gjort, och han varnade för »en lagstiftande församling som är fullständigt kontrollerad av en enda samhällsklass, även om denna klass är antalsmässigt större än alla de andra tillsammans.»²⁸ I ett brev till Thomas Hare sade han sig under lång tid ha varit bekymrad för »svårigheten att förena demokratiska institutioner med upprätthållandet av ett starkt samhälleligt stöd för avvikande uppfattningar.»²⁹ Han var en varm anhängare av Hares förslag till proportionellt valsystem. År 1865 redovisade han sin inställning i ett brev till George Howell, en ledande fackföreningsman som också var sekreterare i den nygrundade rösträttsföreningen Reform League. Mill sade sig visserligen vara »en av Reform Leagues medarbetare i den allmänna frågan om demokratisk reform», men det fanns två huvudsakliga skäl till att han inte kunde bli medlem.³⁰ Det ena var att föreningens målsättning inskränktes till allmän manlig rösträtt; Mill var kompromisslös i sitt stöd för kvinnlig rösträtt. Det andra var att Reform League krävde valhemlighet. Mill ansåg att varje väljare är moraliskt skyldig att rösta i det allmännas intresse, inte i enlighet med sina privata intressen. Därför borde »plikten att rösta, liksom varje annan offentlig plikt, utföras under granskning och kritik från allmänheten.»³¹

Det fanns också andra skillnader som han dock inte nämnde i

detta sammanhang. Visserligen skulle varje kvinna och man ha rösträtt, men »därav följer inte att envar ska ha denna rätt ovillkorligt, utan endast att villkoren ska vara sådana att alla kan uppfylla dem». Därför »avviker jag... från de demokratiska reformatörerna» genom att förorda att »så mycket utbildning som rimligen kan anses vara inom vars och ens räckhåll» skulle krävas som villkor för rösträtten.³² Dessutom menade han att även om alla skulle få rösträtt, skulle medlemmar av de bildade klasserna kunna få flera röster. Att rösta innebär att utöva makt över andra, och människors legitima anspråk på sådan makt »är lika olika som deras kvalifikationer för att utöva den på ett gynnsamt sätt».³³

Givet dessa reservationer mot en del av de ståndpunkter som hävdades av demokratins främsta företrädare, och givet att ordet »demokrati» var starkt kontroversiellt, är det inte förvånande att Mill ibland valde den terminologiska strategin att distansera sig från begreppet demokrati. I sina skrifter vacklade han mellan denna strategi och den andra möjlighet som stod öppen för honom, nämligen att söka tillägna sig termen och definiera den för sina egna syften. I sin recension av George Grotes *History of Greece* (1853) medgav han att termen »demokrati» i vissa avseenden inte kunde tillämpas på de klassiska grekiska småstaterna med deras slaveri, men han menade att de i en annan bemärkelse var berättigade till benämningen:

Den atenska författningen var i så måtto demokratisk att den var en styrelse av en folkmassa vars majoritet var fattiga människor – småbönder och hantverkare. Den hade också ett ytterligare kännetecken för demokrati, ett kännetecken som i praktiken är ännu viktigare än själva rösträtten; den var en regering med obegränsad offentlighet och yttrandefrihet.³⁴

Detta är intressant eftersom Mill här räknade yttrandefrihet som ett av demokratins karaktäristika. I dag är detta den gängse uppfattningen, men så var inte fallet under hans livstid. Tvärtom var den dominerande uppfattningen att demokrati skulle leda till den obildade massans (majoritetens) tyranni och därmed till ett slut för ytt-

randefrihet och andra fri- och rättigheter.³⁵ I samma anda skrev han i ett brev år 1862, med hänvisning till författningen i den australiska kolonin Victoria, att den regim »felaktigt kallas demokrati i vilken det bara är kroppsarbetare som har verklig representation.»³⁶ Det som i sådana fall gjorde benämningen »demokrati» felaktig var ett valsystem som inte garanterade »en rättvis representation av minoriteter»³⁷ och förmodligen också kvinnornas rösträtt.³⁸

Avancerad liberalism

UNDER 1850-TALET samarbetade de radikala parlamentsledamöterna i ökande utsträckning med Whigs, och så småningom utgjorde radikalerna en del av ett liberalt parti i parlamentet (som brukar anses ha bildats år 1859 i samband med tillkomsten av Palmerstons andra kabinett). Mill var starkt kritisk mot Whig-partiet vars rösträttsreformer han ansåg vara alldeles för begränsade. I ett brev till sin medredaktör John Robertson år 1839 betonade han vikten av att bilda »ett radikalt parti» i stället för att radikalerna skulle fortsätta att vara »bara ett bihang till Whigs». Radikalerna borde inte gå med i Whig-partiet »som jag så länge har varit starkt kritisk mot». För sin egen del, »känner jag att om den tid har kommit då en radikal tidskrift ska stödja Whigs, så har den tid kommit då jag ska dra mig tillbaka från politiken.»³⁹

I oktober 1842 skrev Mill ett brev till *Morning Chronicle* där han försvarade det nyligen tillkomna Webster–Ashburtonfördraget som bl.a. reglerade den omstridda gränsen mellan USA och det brittiska Kanada. Han förordade en fredlig lösning av konflikten och kritiserade den krigiska attityden hos flera liberala politiker och tidningar, däribland *Morning Chronicle* själv. Brevet var anonymt, publicerat under pseudonymen »A». Det började:

Som en av er tidnings gamla beundrare, och en långvarig anhängare till det liberala parti som alltid, som jag uppfattat det, haft som ett av sina främsta kännetecken att vara fredens parti...⁴⁰

Pseudonymens självbeskrivning stämmer inte överens med hur

Mill presenterade sina egna uppfattningar och sin egen bakgrund när han skrev under eget namn. När han ställde upp som kandidat till underhuset år 1865 kallade han sig inte rätt och slätt »liberal» utan presenterade sig som »den avancerade liberalismens kandidat».⁴¹ Han fortsatte att använda termen »avancerad liberalism» för att beskriva den politiska ståndpunkt han företrädde i parlamentet.⁴² Privat beskrev han sitt arbete i parlamentet som en »uppoffring för att bidra vad jag kan till att bilda ett verkligt avancerat liberalt parti».⁴³

Jag har inte lyckats finna någon text där han definierar eller förklarar vad han menar med »avancerad liberal». Men det förefaller som om bytet av terminologi från »radikal» till »avancerad liberal» berodde på det politiska språkbrukets utveckling snarare än på förändringar i hans egna uppfattningar.⁴⁴ Det är också intressant att notera att han räknade in socialistiska arbetarledare bland de avancerade liberalerna. I en kommentar till valresultatet år 1868 beklagade han »misslyckandet för arbetarklassens kandidater och så många andra avancerade liberaler i de senaste kraftmätningarna».⁴⁵ Hans användning av termen »liberal» ligger här närmare ett modernt amerikanskt än ett modernt europeiskt språkbruk.

Varför kallade sig inte Mill »liberal» utan närmare specifikationer? En avgörande orsak kan ha varit att han ogillade det liberala partiets politik, särskilt i rösträttsfrågan. »De flesta liberala ledamöterna» skrev han till Thomas Hare, »är inga verkliga reformvänner utan röstar för vilken som helst reform bara därför att de måste, och med förhoppningen att bli kvitt frågan.»⁴⁶ Men vid ett tillfälle beskrev han sig faktiskt som liberal, utan några reservationer. I ett brev år 1866 till den irländske ekonomen John Elliot Cairnes använde han fraserna »oss och våra liberala vänner» och »mig och de andra liberala ledamöter Ni nämner».⁴⁷ Detta ska ses mot bakgrund av att brevet handlade om möjligheten att bilda en majoritet i parlamentet som innefattade även de icke-avancerade liberalerna (i syfte att få till stånd en reform av det irländska undervisningsväsendet).

Ett slags socialism

DEN RADIKALISERING UNDER det sena 1840-talet som ledde fram till 1848 års revolution hade stor påverkan på Mill. Vid ett tillfälle gav han rentav uttryck för revolutionära idéer. I ett brev till John Austin i april 1847 beklagade han det negativa inflytande som revolutioner hade haft i Frankrike, men sa om sitt eget land:

I England tänker jag tvärtom ofta att en våldsam revolution är i högsta grad behövlig för att i allmänhet skaka om nationens slöa sinne på det sätt som den franska revolutionen gjorde i det kontinentala Europa. England har aldrig haft något allmänt uppbrott från gamla samhällsformer; därför är det så osedvanligt svårt att övervinna dess dumhet och föra in nya idéer.⁴⁸

Men detta är ett mycket otypiskt yttrande, och det finns ingen anledning att tro att han någonsin betraktade sig själv som revolutionär. Hans omfattande umgänge med icke-revolutionära socialistiska idéer under dessa år fick desto större inflytande på hans politiska självuppfattning. I ett brev skrivet år 1848 konstaterade han att han var oense med Auguste Comte om mycket, »och med särskild emfas på alla hans läror om kvinnor», men var enig med honom »som socialist, d.v.s. i kravet på en fullständig förnyelse av samhällsliga institutioner och läror, i vilket avseende jag är alldeles ense med honom».⁴⁹

Sina socialistiska sympatier uttryckte Mill tydligt i sin national-ekonomiska lärobok, *Principles of Political Economy* vars första upplaga kom ut i april 1848:

Jag håller således med de socialistiska skribenterna i deras föreställning om den form som industriell verksamhet tenderar att anta då samhället gör framsteg; och jag delar helt deras åsikt att tiden är mogen att inleda denna omvälvning, och att den med alla rättvisa och lämpliga medel bör underlättas och uppmuntras.⁵⁰

Detta principiella stöd åtföljdes dock av en tämligen ingående kritik av socialistiska författare för att de inte förstätt konkurrensens

nödvändighet för en fungerande ekonomi. Omfattande revisioner inför de andra och tredje upplagorna (1849 och 1852) tydliggjorde ytterligare hans stöd för socialistiska idéer. Enligt självbiografen »ägnades mycken tid åt studiet av de bästa socialistiska författarna på kontinenten», vilket resulterade i att »det mesta som hade skrivits i ämnet i första upplagan ströks och ersattes med argument och reflexioner som representerar en mera avancerad ståndpunkt.»⁵¹ Med syftning på både sig själv och Harriet Taylor skrev han att »vårt ideal för framåtskridandets slutliga mål gick långt bortom demokratin och skulle avgjort placera oss i den allmänna kategorin socialister.»⁵²

Mill var noggrann med att definiera begreppet socialism, och därför vet vi tämligen väl vad han åsyftade när han identifierade sig själv som socialist. I *Principles of Political Economy* skrev han:

Ordet socialism... innefattar varje system som kräver att jorden och produktionsmedlen icke skall tillhöra enskilda, utan samfälligheter, sammanslutningar eller staten.⁵³

I *Chapters on Socialism* (1879) använde han en liknande definition:

Det som karaktäriserar socialism är att alla samhällsgemenskaps medlemmar gemensamt äger produktionsmedlen... Socialismens utmärkande drag är inte att allt är gemensamt utan att produktionen utförs endast på det gemensamma vägnar och att produktionsmedlen är gemensam egendom.⁵⁴

Båda dessa definitioner handlar om socialism som en idealmodell för ett framtida samhälle. I en essä publicerad i april 1849 definierade han socialism i en annan bemärkelse, nämligen som social rörelse:

Socialism är den moderna formen av den protest som i alla tider med någon som helst själslig aktivitet har upprests i högre eller lägre grad mot den orättvisa fördelningen av sociala fördelar.⁵⁵

Mills definitioner av socialism var tillräckligt breda för att kunna omfatta inbördes mycket olika system. I *Chapters on Socialism* skilde han mellan två huvudsakliga typer av socialister:

Bland dem som kallar sig socialister kan man skilja mellan två slags personer. För det första finns det de vars planer för en ny samhällsordning där privat egendom och individuell tävlan upphört och ersatts av andra handlingsmotiv rör sig på byns, gemenskapens eller den lilla stadens skala. Tillämpningen på ett helt land skulle enligt dem ske genom mångfaldigandet av sådana självstyrande enheter. Sådana är de system som utvecklats av Owen, Fourier, och i allmänhet de mer eftertänksamma och filosofiska socialisterna. Den andra gruppen, som är en produkt av kontinenten snarare än Storbritannien och som kan kallas de revolutionära socialisterna har ett mycket djärvare förslag. Deras modell är att alla landets produktiva resurser sköts av en central myndighet, regeringen.⁵⁶

Uppenbarligen räknade han sig själv till den första av dessa båda typer av socialister. Föga förvånande fördömde han den revolutionära varianten av socialism. »Frånsett frågan om orättvisa gentemot de nuvarande ägarna, är hela idéen om att driva ett lands hela näringsliv genom att styra det från ett enda centrum så uppenbart verklighetsfrämmande att ingen vågar sig på att föreslå något sätt varpå det skall göras.»⁵⁷ Varje försök att göra detta skulle resultera i »ett slut för det nuvarande systemet till vilket pris som helst även om det ska betalas av systemets offer.»⁵⁸ Anhängarna utmärktes av »en grad av hänsynslöshet inför andra människors lidande som Robespierre och St. Just... knappt nådde upp till.»⁵⁹

Slutsatser

MILL VAR MYCKET noggrann i sin politiska självkaraktäristik. Han räknade sig som »radikal» och »avancerad liberal» men inte som »liberal» i största allmänhet. Han hade ett starkt engagemang för att utvidga rösträtten till att omfatta alla kvinnor och män. Följaktligen kallade han sig »demokrat», men inte alltid utan reservationer. Vid flera tillfällen distanserade han sig från benämningen »demokrat» med hänvisning till sina åsiktsskillnader gentemot de dominerande demokraterna under denna tid. Med början år 1848 kallad han sig »socialist», och engagerade sig för en försiktig och

gradvis övergång till ett system som skulle förena kollektivt ägandeskap med en marknadsekonomi byggd på konkurrens.

Många har sett en konflikt mellan Mills syn på socialism och på frihet. Men om han bedöms enligt de uppfattningar han beskrev som sina egna, snarare än enligt den moderna innebörden av en del av de ord han använde, framstår i stället hans politiska åsikter snarast som anmärkningsvärt konsistenta.

→

Sven Ove Hansson är professor i filosofi vid Kungliga Tekniska högskolan i Stockholm.

Noter

Med CW avses John Stuart Mill (1963–1991), *Collected Works*. Toronto: University of Toronto Press. (33 volymer). Översättningar från engelskan är författarens egna om inte annat anges.

- 1 CW 22:80.
- 2 CW 1:374, CW 12:324.
- 3 CW 6:383.
- 4 CW 12:346.
- 5 CW 1:383–384.
- 6 CW 10:107.
- 7 CW 13:410.
- 8 CW 12:338. Jfr CW 16:1489.
- 9 CW 13:390.
- 10 CW 13:479.
- 11 CW 13:382.
- 12 CW 13:371.
- 13 CW 13:380.
- 14 CW 1:257, 259.
- 15 CW 1:257, 259. John Stuart Mill, *Mitt liv*, översatt av Anders Byttner. Stockholm, Natur och Kultur, 1961, s 230.
- 16 CW 1:176, 177. *Mitt liv*, s 161.
- 17 CW 1:214, 215. *Mitt liv*, s 191. Jfr CW 12:248.
- 18 CW 17:1979.
- 19 CW 15:535.
- 20 CW 28:207. Jfr CW 1:276–278 och 288.
- 21 CW 12:312.

JOHN STUART MILLS POLITISKA SJÄLVKARAKTÄRISTIK

- 22 CW 12:365.
- 23 CW 13:515.
- 24 Jens Christophersen, *The meaning of democracy*, Oslo 1966.
- 25 CW 6:353.
- 26 CW 19:562–577.
- 27 CW 18:32.
- 28 CW13:533.
- 29 CW 15:653.
- 30 CW 17:2011–2012.
- 31 CW 19:490.
- 32 CW 19:326–327.
- 33 CW 19:323.
- 34 CW 11:324.
- 35 Henry Maine, *Popular Government*, [1885] 1886, ss. 64–65. John Acton, »Sir Erskine May's Democracy in Europe» [1878], i *The History of Freedom and other essays*, 1907, ss. 64–65. W.E.H. Lecky, *Democracy and liberty*, vol 1, 1898, ss. 212–214.
- 36 CW 15:764.
- 37 CW 15:765.
- 38 Jfr CW 15:557.
- 39 CW 13:396–397.
- 40 CW 24:830.
- 41 CW 28:22. CW 29:596.
- 42 CW 28:97. CW 16:1511. CW 1:275, 276, 279.
- 43 CW 16:1197.
- 44 Jfr CW 17:1552.
- 45 CW 16:1514. Jfr CW 16:1488.
- 46 CW 16:1138.
- 47 CW 16:1148.
- 48 CW 13:713.
- 49 CW 13:739. Jfr CW 14:53.
- 50 CW 3:794. Sven Ove Hansson, *John Stuart Mill och socialismen*. Stockholm Tidens förlag 1995, s 195.
- 51 CW 1:241. *Mitt liv*, 1961, s 214.
- 52 CW 1:239. *Mitt liv*, 1961, s 211–212.
- 53 CW 2:203. *John Stuart Mill och socialismen*, s 135.
- 54 CW 5:738–739.
- 55 CW 20:351.
- 56 CW 5:737.
- 57 CW 5: 748.
- 58 CW 5: 749.
- 59 CW 5:737.